

Київський університет імені Бориса Грінченка

ДАЦЕНКО ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159.922.73

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ СТРАХІВ
У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Київському університеті імені Бориса Грінченка.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
Петрунько Ольга Володимирівна,
Вищий навчальний заклад «Університет
економіки та права «КРОК», професор
кафедри психології.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
Кузьменко Віра Ульянівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, професор кафедри
теоретичної та консультативної психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Дуткевич Тетяна Вікторівна,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
завідувач кафедри психології освіти.

Захист відбудеться 28 грудня 2016 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.04 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-б.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-б.

Автореферат розісланий «_26_» листопада 2016 р.

В. о. ученого секретаря
спеціалізованої вченої ради

В. П. Кутішенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю налагодження продуктивної психолого-педагогічної взаємодії між суб'єктами, які є відповідальними за успішний розвиток дитини на перших етапах її онтогенезу, з метою сприяння становленню щасливої, самодостатньої, соціально успішної особистості. А це, як загально відомо, залежить від якості соціальної ситуації розвитку дитини – і чим дитина молодша, тим більше вона узалежнена від тої ситуації розвитку, яку створює для неї найближче оточення. Для старшого дошкільника цим оточенням є насамперед його сім'я, а також дошкільний навчальний заклад (якщо дитина такий заклад відвідує і, відповідно, включена у сферу його педагогічно-виховного впливу). Оптимальна ситуація соціального розвитку дитини передбачає відповідальність близьких до дитини дорослих за створення належних умов для цього, за її комфортне емоційне самопочуття, а також за наслідки своїх психолого-педагогічних втручань у її розвиток.

У психолого-педагогічному дискурсі і, відповідно, у фокусі наукових досліджень з вікової, педагогічної та соціальної психології була і є проблематика, пов'язана з природними віковими страхами дітей і значенням цих страхів для розвитку та дорослішання дитини. Про це свідчать праці представників найвідоміших напрямів у психології – психоаналітичного (А. Адлер, М. Кляйн, З. Фрейд, А. Фрейд, К. Хорні, Р. Лазарус, К. Юнг та ін.), когнітивного (Ч. Осгуд, Г. Келлі, М. Холодна, В. Петренко, О. Шмельов та ін.) і гуманістичного (У. Бронфенбреннер, А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Мей, Д. Майєрс, Г. Еберлейн, М. Таймалу, В. Астапов, О. Захаров, М. Осоріна, М. Прихожан та ін.).

Страх, як виходить із усієї множини досліджень з означеної тематики, є базовою емоцією людини, що актуалізується однією з перших у ранньому дитинстві й супроводжує її в усі вікові періоди, виконуючи при цьому надзвичайно важливі психологічні та соціалізувальні функції. У теорії диференційних емоцій К. Ізарда страх віднесено до генетично заданих емоційних переживань, що є природною психофізіологічною реакцією людини на реальну або уявну небезпеку, а оскільки мозок накопичує досвід подібних переживань, то у випадку небезпеки тривожний сигнал про загрозу життю і добробуту миттєво передається всім органам і системам людського організму. Цю думку висловлюють В. Вілюнас, К. Лоренц та ін.

Одна з основних проблем існування людини полягає у тому, щоб навчитися продуктивно опрацьовувати страхи, що актуалізуються у найрізноманітніших ситуаціях, виходити з цих ситуацій неушкодженою і збагаченою новим конструктивним досвідом. Не випадково у більшості психологічних шкіл цим питанням приділяється значна увага. Так, особливе місце страхам відводиться у психоаналізі. На думку З. Фрейда, страх виникає й еволюціонує у процесі онтогенезу – від біологічної емоції до суто людського переживання, яке торкається соціокультурної, індивідуально-

особистісної, соціально-психологічної, соціальної та інших сфер буття людини, відображає її уявлення про себе, моральні настанови, самооцінку.

За даними А. Адлера, В. Астапова, Г. Еберлейн, М. Осоріної А. Фрейд та інших авторів, страхи дітей дошкільного віку є природним явищем. Вони виникають у віці двох-трьох років, як тільки дитина спинається на ноги, і у процесі їх опрацювання, за умови нормального розвитку, з часом зникають. А до того вони посідають особливе місце в життєвому досвіді дитини, яка починає освоювати навколишній світ і своє місце в ньому. Страх має важливе значення для розвитку дитини, є важливою ланкою у регуляції її соціальних контактів і поведінки, якщо точно виконує свої функції: мобілізаційну (мобілізує сили людини для активної діяльності в критичних ситуаціях); попереджувально-захисну (допомагає краще запам'ятовувати небезпечні та неприємні події); соціалізувально-виховну (В. Астапов, О. Захаров, М. Осоріна, О. Петрунько, М. Прихожан, Ю. Щербатих та ін.).

Оскільки страх – природна емоція, то і стратегії його опрацювання дитиною є так само природними. Проте за певних умов дитина може не впоратися з віковим страхом, і тоді він може трансформуватися у патологічний. Патологічний страх вже не оберігає дитину, а перешкоджає її спілкуванню з оточенням, особистісному розвитку, призводить до соціальної дезадаптації, психосоматичних захворювань. Відтак страхи можуть стати сильними та стійкими, тривожити дитину при відсутності потенційної загрози і заважати нормальному виконанню фізичних, соціальних та інтелектуальних функцій, можуть стати фактором порушень розвитку особистості в онтогенезі (В. Гарбузов та ін.). Саме тому особливе й неприродне у вираженні страхів у дошкільному віці не можна залишати без уваги. Нині проблема дитячих страхів залишається актуальною, незважаючи на значний доробок науковців (В. Гарбузов, Т. Дуткевич, О. Захаров, Н. Карпенко, В. Кузьменко, М. Осоріна, А. Прихожан, М. Таймалу та ін.), і потребує глибокого, комплексного вивчення та додаткових емпіричних досліджень, які засвідчили б об'єктивність і ретестову надійність наразі відомих наукових даних у цій царині.

Отже, актуальність означеної проблеми та необхідність додаткових досліджень – як ретестових, так і сутнісно нових – у напрямі розв'язання цього питання зумовили вибір теми даного дослідження **«Психологічні особливості подолання страхів у дітей дошкільного віку»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано згідно з тематичним планом кафедри практичної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка як складова частина комплексного дослідження університету «Філософські, освітологічні та методичні засади компетентісної особистісно-професійної багатoproфільної університетської освіти» (державний реєстраційний номер 0110U006274). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 2 від 20.02.2012 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої

ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 30.10.2012 р.).

Мета дослідження – виявити психологічні особливості оптимального опрацювання природних вікових страхів дітьми старшого дошкільного віку.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1. Дослідити уявлення про страх та його базові функції в різні періоди життя людини, репрезентовані в науковому і буденному дискурсах.

2. Проаналізувати особливості природних вікових страхів дітей і психологічних засобів їх подолання в дошкільному віці.

3. Емпірично дослідити типові стратегії подолання страхів дітьми старшого дошкільного віку та можливості корекції цих стратегій.

4. Розробити програму психолого-педагогічного супроводу дитини старшого дошкільного віку з подолання природних вікових страхів.

Об'єктом дослідження є природні вікові страхи та особливості їх подолання дітьми старшого дошкільного віку.

Предметом дисертації виступають стратегії подолання природних вікових страхів дітьми старшого дошкільного віку.

Теоретико-методологічною основою є положення, висунуті в роботах вітчизняних та зарубіжних вчених, які досліджували емоційно-особистісну сферу, тривожність і страхи у дітей, зокрема таких: А. Адлер, А. Акопян, Е. Аронен, Дж. Бернхем, А. Божович, Дж. Боулбі, В. Вілюнас, П. Вінтрехофф-Шпурк, Л. Виготський, В. Гарбузов, Р. Грановська, Т. Дуткевич, Г. Еберлейн, К. Изард, Н. Карпенко, Т. Кірманен, М. Кляйн, І. Краав, Ф. Крамер, В. Кузьменко, Р. Лазарус, А. Лахікайнен, Л. Мерфі, І. Нікольська, М. Осоріна, Р. Пацлаф, О. Петрунько, С. Салантере, М. Салмела, С. Томкінс, А. Прихожан, М. Таймалу, А. Фрейд, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні, Ю. Щербатих та ін.

Для досягнення мети та реалізації завдань було використано комплекс **методів**: *теоретичні* – аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, класифікація, моделювання для розкриття системної сутності досліджуваної проблеми, пояснення структури і зв'язків між окремими її складниками, розробки концептуальної та емпіричної моделей дослідження природних вікових страхів та стратегій продуктивного їх опрацювання старшими дошкільниками; *емпіричні* – індивідуальні та групові бесіди з дітьми і батьками, анкетування батьків, проєктивні методи (М. Таймалу), «Страхи в будиночках» (М. Панфілова), «Мої страхи» (О. Захаров) для дослідження джерел і спектру вікових дитячих страхів та стратегій їх опрацювання дітьми старшого дошкільного віку; тест руки (Е. Вагнер) для дослідження психологічних особливостей двох експериментальних груп дітей, які переважно використовують для опрацювання вікових страхів стратегії продуктивного і непродуктивного копінгу; *якісної* (контент-аналіз) та *кількісної* (частотний аналіз) *обробки емпіричних даних*.

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалось упродовж 2012-2016 років на базі дошкільного навчального закладу № 770 Деснянського району м. Києва та дошкільного навчального закладу № 590

Оболонського району м. Києва. Дослідно-експериментальною роботою було охоплено 114 дітей старшого дошкільного віку (5-6 років) та їх батьків.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше* систематизовано накопичені у фаховій літературі знання про природні вікові страхи дітей та стратегії опрацювання цих страхів старшими дошкільниками; емпірично виявлено та класифіковано стратегії опрацювання – стратегії захисту і стратегії подолання – природних вікових страхів старшими дошкільниками; доведено, що стратегії подолання є значно продуктивнішими в опрацюванні дитячих страхів, ніж стратегії захисту від страхів; сформульовано й обґрунтовано принципи здійснення психолого-педагогічного супроводу дітей, яким бракує власних ресурсів для подолання страху; розроблено структурно-динамічну модель трансформації поведінки захисту й уникання на поведінку активного опрацювання і подолання страху; *набули подальшого розвитку* наукові уявлення про: страхи сучасних дітей і їх значення для особистісного розвитку і соціалізації дитини у різні періоди її життя, зокрема у старшому дошкільному віці; внутрішні та зовнішні психологічні ресурси старших дошкільників з подолання вікових страхів; дослідницький інструментарій з вивчення дитячих страхів та їх опрацювання старшими дошкільниками.

Практичне значення дослідження. Одержані відомості щодо стратегій і засобів подолання природних вікових страхів дітьми старшого дошкільного віку, зокрема вироблення у дітей продуктивних копінг-стратегій з опрацювання страхів, рекомендації батькам і вихователям та форми корекційно-розвивальної роботи з дошкільниками є важливими для дитячих психологів, вихователів дошкільних навчальних закладів, батьків дошкільників, соціальних гувернерів та інших представників соціального оточення дітей, від яких залежать позитивне самопочуття, розвиток дітей та їх успішна соціалізація. Ці знання можуть прислужитися викладачам ВНЗ у підготовці студентів – майбутніх педагогів і психологів.

Результати дослідження **впроваджено** у навчальний процес Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка під час викладання дисциплін «Психологія загальна та вікова», «Психологія дітей дошкільного віку», «Основи психодіагностики», «Діагностика емоційної сфери дітей дошкільного віку» (довідка № 141/1-н від 23.05.2016 р.); у навчально-виховний процес дошкільного навчального закладу № 770 Деснянського району м. Києва (довідка № 23 від 23.05.2016 р.) та дошкільного навчального закладу № 590 Оболонського району м. Києва (довідка № 14 від 24.05.2016 р.).

Апробація результатів дисертації. Головні положення і результати дослідження були апробовані на науково-практичних конференціях різних рівнів, зокрема, *міжнародних*: «Особистісно-професійна підготовка вчителя до здійснення навчально-творчої діяльності молодшого школяра» (Київ, 2012), «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітаристики у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Луганськ, 2013), «Релігія, релігійність,

філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Луганськ, 2013), «Наукова і технічна інформація у плануванні та здійсненні наукових досліджень і реалізації проектів» (Варшава, 2014); *всеукраїнських*: «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (Київ, 2012), «Професійна підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери в умовах інтеграції України до європейського освітнього простору» (Ніжин, 2012); всеукраїнській інтернет-конференції (з міжнародною участю) «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2016); звітній конференції викладачів та аспірантів Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, 2013); міжкафедральному методологічному семінарі «Формування професійної компетентності студентів педагогічних ВНЗ в умовах суспільних трансформацій» Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка» (Київ, 2012).

Публікації. Результати дослідження відображено у 14 одноосібних публікаціях, з яких 4 – у наукових фахових виданнях України у галузі психології, 2 – у періодичних наукових фахових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних, а також 8 праць – в інших (друкованих та електронних) психологічних і психолого-педагогічних виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (217 позицій, з яких 68 – іноземною мовою) та 7 додатків на 17 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 206 сторінок. Основний зміст викладено на 168 сторінках. Робота містить 10 рисунків і 7 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено мету, об'єкт, предмет і методи дослідження; розкрито його теоретичні засади, висвітлено наукову новизну, практичне значення дослідження, публікації, представлено дані щодо структури й обсягу дисертації.

У першому розділі «**Теоретико-методологічні основи дослідження страху та стратегій його подолання**» здійснено аналіз філософських, педагогічних, психологічних та соціально-психологічних розвідок, присвячених дослідженням страху й еволюції цього психологічного феномена в процесі філогенезу людства й онтогенезу особистості.

На основі здійсненого теоретичного аналізу з'ясовано, що більшість дослідників у різних сферах наукового знання визначають «страх» як одну з базових емоцій, що виконує низку важливих соціальних і психологічних функцій, які гарантують становлення та розвиток базових структур людської психіки й успішну соціалізацію людини на різних вікових етапах її дорослішання, тобто поступове включення її у світ соціальних відносин. Цими функціями, зокрема, є: оцінно-захисна (забезпечує збереження життя і

його якість на рівні психофізіологічного функціонування); соціальних підкріплень і соціального контролю (унормовує міру включення та стосунки індивіда з соціальним оточенням); розвивальна й гуманізуюча, «олюднювальна» (забезпечує розвиток особистості на шляху до самовдосконалення і самоактуалізації).

Узагальнено напрацювання представників різних наукових шкіл, зокрема дитячих психологів з проблематики дитячих страхів, еволюції цих страхів, особливостей реагування на них дітей у різні періоди дорослішання і опрацювання цих страхів дітьми. Здійснене теоретичне дослідження дало підстави стверджувати, що страх, як природна базова емоція, актуалізується в житті дитини у перші два-три роки її життя. Це так звані природні вікові дитячі страхи, які неодмінно й автоматично з'являються в житті кожної дитини (незалежно від її індивідуальних особливостей і соціальної ситуації розвитку) й еволюціонують у рамках індивідуальної історії розвитку дитини від страху за власне життя і самозбереження (що впливає із психофізіологічної потреби у безпеці) – до страху бути відторгненим соціальним оточенням (що виходить із соціальної потреби у визнанні, любові, причетності, афіліації тощо – і аж до страху «не відбутися як особистість» (що впливає із потреби в особистісному розвитку й самоактуалізації).

У старшому дошкільному віці найактуальнішими і найбільш поширеними є страхи, пов'язані з виживанням та самозбереженням дитини як живої істоти. Особливості цих страхів насамперед полягають у тому, що для переважної кількості дітей більшість цих страхів є природними і тимчасовими, а їх зміст обмеженим: архаїчними страхами, які переживають усі діти в різних куточках світу (страх темряви, грому й блискавки, незнайомих гучних звуків, павуків, деяких тварин тощо); природними і соціальними ситуаціями, в яких є подразники, здатні викликати у дитини страх. Ця група страхів відносно безпечна для дітей. Є чимало підстав припускати, що так само, як ці страхи автоматично актуалізуються в ранньому дитинстві, разом із ними актуалізуються й необхідні «інтуїтивні стратегії», або «стратегії здорового глузду», спрямовані на їх опрацювання – поведінкові («дію, тікаю, щось роблю...»); когнітивні («думаю, вигадую, уявляю...»); емоційні («плачу, сміюся, переживаю...»).

Разом із цим у даний віковий період починають актуалізуватися і виявлятися перші соціальні страхи, що цілком природно, адже дитина стоїть на порозі відомої в дитячій психології другої половини ХХ століття «кризи семи років», яка в умовах нинішніх реалій виявляється у дітей у більш молодшому віці, а саме – у старшому дошкільному. Отже, соціальні страхи – друга за поширенням група страхів, з якими стикається старший дошкільник і які він змушений так чи інакше опрацьовувати та реагувати на них. Ця група страхів містить більшу небезпеку і потребує особливої уваги з боку близького соціального оточення дитини, тому що: ці страхи гірше усвідомлюються дітьми, а природні стратегії їх опрацювання у дітей не сформовані (стратегії опрацювання соціальних страхів є результатом набуття

досвіду або спеціальних формувальних впливів); вони значно гірші й тому не одразу розпізнаються сторонніми спостерігачами, а отже, мають тенденцію до «укорінення».

Основними джерелами активації страхів у старших дошкільників в умовах сьогодення є: особистий досвід, безпосереднє включення у небезпечні події; передача страхів від людей з найближчого оточення; вплив аудіовізуальних (екранних) медіа, насамперед телебачення. Отже, відносно новим джерелом дитячих страхів є сучасні екранні медіа. На відміну від природних вікових дитячих страхів (які здатні автоматично виникати й самоініціюватися, відносно успішно проживатися дитиною і без спеціального втручання з боку дорослих зникати), страхи, що ініційовані медіа, потребують особливої уваги та фасилітаційного втручання з боку дорослих.

Детально проаналізовано питання щодо психологічних ресурсів із опрацювання страхів дітьми старшого дошкільного віку. Опрацювання страхів може відбуватися у два основні стратегічні способи, які мимовільно активуються в дитини у відповідь на ситуацію, що спричиняє страх, і на травмівний вплив страху: пасивне опрацювання, психологічний захист («стратегії захисту»); активне опрацювання, спрямоване на подолання страху і набуття нового позитивного досвіду перемоги над ним («копінг-стратегії»). Обидві стратегії мають ситуаційні межі придатності, проте стратегії копінгу, чи копінг-стратегії, є значно продуктивнішими, а їх застосування істотно зменшує ризики перетворення природних вікових страхів дітей на страхи патологічні, які потребують професійної психологічної корекції.

Отже, дитина старшого дошкільного віку має наявні психологічні ресурси із подолання страхів, які можна умовно поділити на дві групи: ресурси захисту; ресурси копінгу (активного опрацювання, подолання). Психологічний захист і копінг виконують спільну функцію – кожен із них покликаний допомагати дитині у складних травмівних ситуаціях. Проте захист орієнтований на уникання і досягнення пасивної адаптації шляхом відмови від активності й пристосування до некомфортного світу, тоді як копінг – це відкритість до світу, позиція навчання, здобуття нових знань. Обираючи стратегію копінгу, дитина інтуїтивно, з позиції «здорового глузду» обирає шлях активної продуктивної адаптації, шлях навчання і розвитку.

У другому розділі «**Емпіричне дослідження особливостей подолання страхів у дітей старшого дошкільного віку**» представлено результати дослідження особливостей природних вікових страхів дітей та стратегій опрацювання цих страхів дітьми старшого дошкільного віку. Емпірично доведено, що діти цього віку потенційно здатні та практично спроможні опрацьовувати вікові дитячі страхи.

Запропонована програма емпіричного дослідження ґрунтується на широко відомих наукових уявленнях про те, що: діти старшого дошкільного віку цілком здатні впоратися зі своїми страхами, інтуїтивно застосовуючи при цьому типові для кожного віку поведінково-орієнтовані, когнітивно-орієнтовані та емоційно-орієнтовані стратегії опрацювання цих страхів; діти

старшого дошкільного віку цілком здатні (а певна частина їх – не здатні) опрацювати і долати природні вікові страхи та висловлювати свої міркування з цього приводу (Е. Аронен, Т. Кірманен, І. Краав, А. Лахікайнен, О. Петрунко, С. Салантере, М. Салмела, М. Таймалу); у разі нездатності опрацювати і долати природні вікові страхи діти наражаються на небезпеку надмірного акцентування й укорінення цих страхів, які можуть набути патологічного перебігу і мати небажані наслідки не тільки для дитини, а й для її соціального оточення.

Дослідження здійснювалося протягом 2012-2016 рр. Дані були зібрані з 5-6-річних дітей (N = 114, з них – 60 дівчаток і 54 хлопчики), які проживають у місті Києві. Крім дітей, у дослідженні взяли участь їхні батьки (N = 114). Критеріями відбору учасників дослідження були: вік дітей (5-6 років), відповідність рівня розвитку дітей визнаним віковим нормам (за оцінкою дитячих психологів, вихователів і медичних працівників дошкільних навчальних закладів).

У роботі досліджено і проаналізовано спектри дитячих страхів, їх вікові особливості й особливості опрацювання цих страхів дітьми старшого дошкільного віку. Емпірично досліджено і детально проаналізовано типові вікові страхи старших дошкільників, їх джерела, а також вікові особливості продуктивного (із застосуванням копінг-стратегій) і непродуктивного (із використанням стратегій уникання і захисту) опрацювання та подолання цих страхів дітьми даного віку, виходячи з уявлень про це як самих дітей, так і їхніх батьків. Таке комплексне дослідження уможливило отримання цілісної картини стосовно феномена дитячих страхів як, з одного боку, потужного ресурсу соціалізації і особистісного розвитку дитини, а з другого – як потенційного фактора ризику, який потребує особливої уваги з боку фахівців і батьків.

Одне з найважливіших завдань емпіричного дослідження – розробка й апробація системи дослідницьких методів збору емпіричних даних щодо дитячих страхів, їх спектра, джерел і засобів опрацювання та відповідних методів аналізу. З цією метою: застосовано методологію і методіку дослідження дитячих страхів і стратегій їх опрацювання дітьми, розроблену фінськими й естонськими (М. Таймалу, А. Лахікайнен, І. Краав, Т. Кірманен) та іншими дослідниками (Р. Грановська, О. Захаров, І. Нікольська, А. Прихожан, О. Толстих); презентовано авторську програму емпіричного дослідження вікових дитячих страхів та стратегій їх опрацювання дітьми старшого дошкільного віку, що включала: анкетування батьків за авторською анкетною; спостереження і бесіди з дітьми та їхніми батьками; проєктивні методіки «Мої страхи» (О. Захаров) та «Страхи в будиночках» (М. Панфілова); стандартизований опитувальник виявлення страхів у дітей О. Захарова; тест руки (Е. Вагнер) для діагностики особливостей двох груп дітей: тих, які переважно застосовують стратегії копіngu, і тих, котрі віддають першість стратегіям захисту.

Програма емпіричного дослідження реалізувалася у три змістові етапи. Перший – етап об'єктивації й опередметнення дитячих страхів. Мета етапу –

емпіричне дослідження й аналіз спектра страхів дітей дошкільного віку (методи: проєктивні методики виявлення дитячих страхів «Мої страхи», «Страхи в будиночках», бесіда з дітьми, анкетування батьків).

Дослідження здійснювалося під час політичних та суспільних змін – масових протестів по всій країні (2013-2014 рр.), а згодом і воєнних дій на сході України (з 2014 р. – донині), як наслідок, медійний простір, зокрема телебачення, перенасичений новинами травмівного характеру, серед населення панічні настрої, тривога і страх. Така ситуація спонукала до здійснення ретестового дослідження у 2016 році.

Ретестове дослідження показало, що спектр страхів у якісному вимірі залишився сталим (порівняно з 2012-2013 рр.). Проте незначні кількісні відмінності все ж присутні (див. *табл 1.*):

Таблиця 1.

Порівняльні дані щодо спектрів дитячих страхів станом на 2012-2013 рр. та 2016 р.

Типові страхи дітей старшого дошкільного віку	2012-2013 рр. (N=38); (y=%)	2016 р. (N=76); (y=%)
Архаїчні страхи (страх темряви, вогню, води, грому й блискавки, інших природних і стихійних явищ, страшних снів тощо)	97,4	92
Вітальні страхи (страх уколів, лікарів та медичної атрибутики, страх захворіти, бійки, сварки, війни тощо)	76,3	78,9
Екзистенційні страхи (страх смерті, крові, сліз)	65,8	68,3
Соціальні страхи (страх покарання, страх не відповідати вимогам батьків, страх відчуження і самотності тощо)	36,8	42
Медіастрахи (страхи, активовані медіа)	26,3	31,6
Страхи фобічного характеру (страх висоти, замкнутих приміщень, тварин тощо)	13,2	10,5

Таким чином, страхи, спричинені активацією інстинкту самозбереження – архаїчні (2012-2013 рр. – 97,4 %, 2016 р. – 92 %), вітальні (2012-2013 рр. – 76,3 %, 2016 р. – 78,9 %), екзистенційні (2012-2013 рр. – 65,8 %, 2016 р. – 68,3 %) – найтипівіші і найприродніші для дітей старшого дошкільного віку. Вони найбільше представлені в загальному просторі опису страхів дітьми цього віку, і, можемо сказати, що це найменш проблемна категорія страхів для дітей.

Сучасними дослідниками активно обстоюється думка, що соціальні (2012-2013 рр. – 36,8 %, 2016 р. – 42 %) страхи «помолодшали», а їхній спектр, навіть у дошкільному віці, істотно розширився. Також було з'ясовано, що з-поміж традиційних вікових дитячих страхів 5-6-річних дітей актуалізувалися й принципово нові страхи, не характерні для їхніх співвітчизників-ровесників два і більше десятиліть тому: страхи, характерні для воєнних часів (пов'язані з тероризмом, війною тощо); страхи, пов'язані зі

стрімкою медіатизацією суспільства та активовані «споживанням» дітьми медіапродукції відповідного змісту.

Другий – етап виявлення типових стратегій подолання страху старшими дошкільниками, мета якого – емпіричне дослідження й аналіз стратегій реагування старших дошкільників на об'єкти і ситуації, які викликають страх (основні методи: бесіда з дітьми, спостереження, інтерв'ю за малюнками, анкетування батьків, інтерпретація). На цьому етапі визначено низку стратегій (див. *рис. 1*), доступних дітям старшого дошкільного віку для опрацювання ними власних страхів:

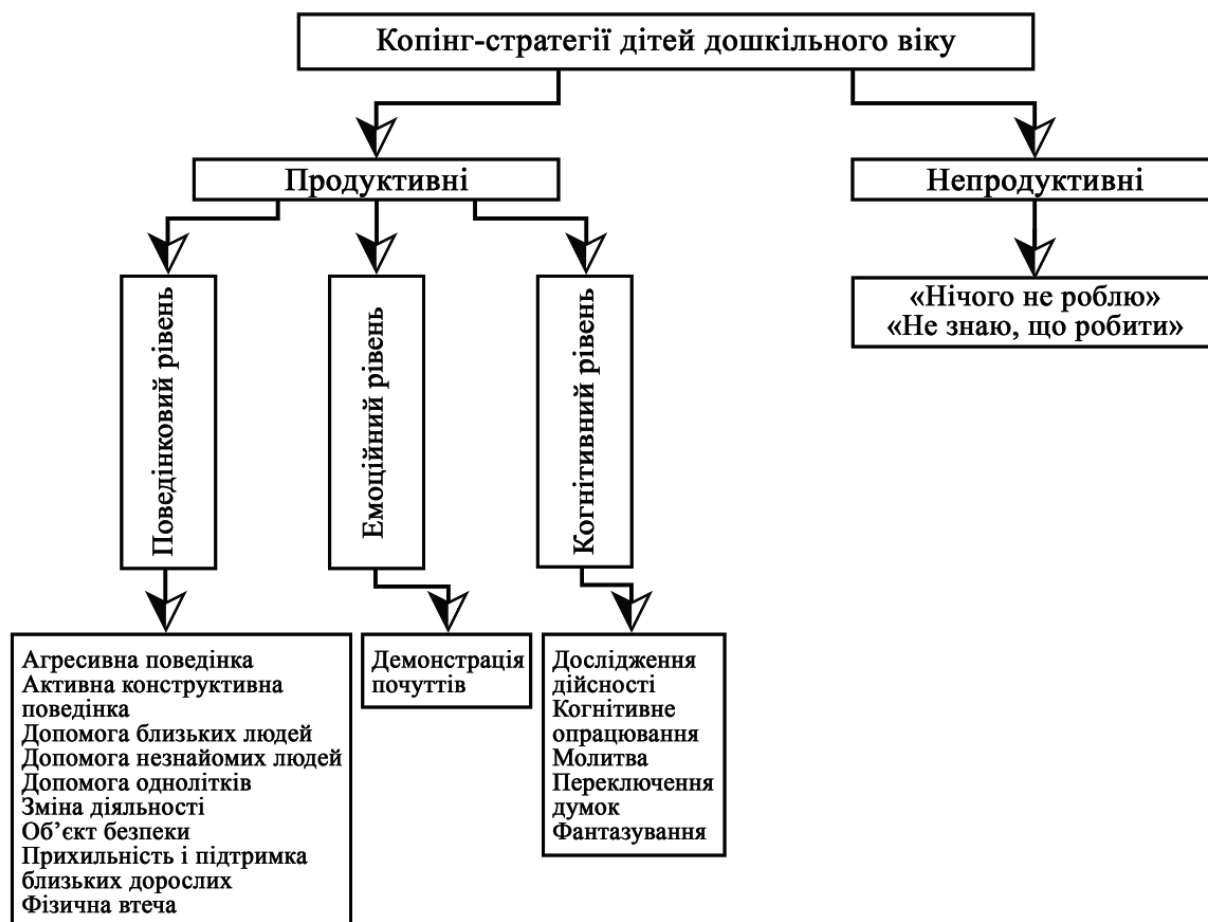


Рис. 1. Копінг-стратегії, доступні дітям старшого дошкільного віку

Під час індивідуальних бесід з дітьми було з'ясовано, що у процесі опрацювання і подолання страхів діти переважно застосовують поведінковий копінг або так звану копінг-поведінку: активну чи уявну «фізичну втечу» від об'єкта страху, відгородження від нього (70,5 %); звертання за допомогою близьких людей, які є поряд, пошук підтримки (емоційної або соціальної) з боку близьких людей (52,6 %). Рідше діти використовують такі стратегії копінг-поведінки, як «допомога незнайомих людей», «допомога однолітків», «об'єкт безпеки» (до 10 %). У процесі дослідження діти називали насамперед фізичні дії, акти поведінки, спрямовані на фізичну втечу, фізичне відгородження від об'єкта страху як спосіб його позбутися (наприклад,

«тікаю», «ховаюся», «вмикаю світло», «ховаю голову під подушку», «міцно заплющую очі» тощо).

Друге місце серед копінг-стратегій, як вже зазначалося, належить когнітивному копінгу. Найкращі приклади когнітивного копінгу – «фантазування» та «дослідження дійсності». Цікаво, що окремі діти здатні на рівні власного досвіду осмислювати й експлікувати навіть таку когнітивну копінг-стратегію, як «молитва».

Що ж до емоційного копінгу, то цей рівень подолання найменш зрілий і розвинений у старшому дошкільному віці. Переживання як опрацювання емоції страху недоступні дитині. Отже, емоційне опрацювання страху відбувається на найпримітивнішому рівні – плач, крик як емоційна реакція.

Багато дітей (43,9 %) не змогли експлікувати й означити жодну стратегію активного опрацювання свого страху (третє місце у переліку можливих видів реагування дитини на страх). Можна припустити, що ці діти становлять одну з «груп ризику», яка потребує особливої уваги. Другу «групу ризику» становлять діти, які реагують на об'єкти страху бурхливими негативними емоціями, тому що у разі фіксації на цих емоціях, вони можуть набути хронічного характеру з очевидним чи прихованим патологічним перебігом.

На основі даних, отриманих у результаті проведених бесід з дітьми, з'ясовано, що дітям старшого дошкільного віку найбільше властиві: стратегії уникання і захисту (це також відзначено кожним із чотирьох опитаних батьків); стратегії подолання поведінкового та когнітивного рівнів (саме ці стратегії найчастіше відзначають і батьки дітей); емоційний копінг, який є найменш розвиненим у даному віці.

Стратегії активного опрацювання страхів, або копінг-стратегії – це стратегії «навчання», відкритості світові, активного опрацювання травматичних переживань та набуття при цьому нового особистісного і соціального досвіду, зокрема досвіду «перемоги над власним страхом». Як доведено нами емпіричним способом, ці стратегії наявні у повсякденному досвіді щонайменше у кожній другій дитині старшого дошкільного віку. Особливістю копінг-стратегій, застосовуваних старшими дошкільниками, для подолання свого страху, є те, що: в їх реалізації задіяні не стільки усвідомлювані, як інтуїтивні чинники; їх вибір дитиною пояснюється не міркуваннями раціональної логіки, а доступними старшому дошкільникові «наївними міркуваннями доцільності», або міркуваннями «здорового глузду», які перебувають як в зоні актуального, так і в зоні найближчого розвитку дитини; їх ефективність не піддається сумнівам і пояснюється насамперед природною доцільністю їх вибору та віковою відповідністю.

На відміну від стратегій продуктивного копінгу, орієнтованих на активне й творче опрацювання страху та вирішення завдань навчання й розвитку, стратегії психологічного захисту орієнтовані на вирішення завдань пристосування й збереження «статусу-кво», стратегії непродуктивного копінгу (уникання, заперечення, притлумлення, інших форм психологічного захисту) можуть бути доцільними лише як тимчасове відтермінування

опрацювання страху. Непродуктивний копінг найменш ресурсний і з огляду на розвиток дитини, оскільки не навчає її, не збагачує її особистий і соціальний досвід. У разі обрання цих стратегій основними, природні страхи дитини усталюються, накопичуються, набувають патологічного перебігу, під час якого життєві ресурси дитини спрямовуються не на її розвиток, а на боротьбу зі страхом.

Третій – етап емпіричного дослідження особливостей груп дітей, які використовують різні види стратегій опрацювання вікових страхів – стратегії захисту (непродуктивний копінг) і стратегії подолання (продуктивний копінг). Мета – зіставити психологічні профілі дітей, які обирають різні типи стратегій (за допомогою тесту руки Е. Вагнера).

Дослідження продемонструвало – щонайменше кожна друга дитина старшого дошкільного віку здатна впоратися з природними віковими страхами, інтуїтивно застосовуючи різноманітні стратегії їх опрацювання – насамперед стратегії поведінкового та когнітивного копінгу. Однак, так само майже кожна друга дитина даного віку інтуїтивно надає перевагу стратегіям захисту, а кожна десята – обирає непродуктивний емоційний копінг. Як доводять дані тесту руки Е. Вагнера, такі діти становлять «групи ризику», які потребують психолого-педагогічного супроводу або й психологічної допомоги (див. *табл. 2.*):

Таблиця 2.

Результати тесту руки Е. Вагнера

№ з/п	Субтести	Маркери (приклади)	Типи стратегій (о.в.*)	
			Копінг (N=25)	Захист (N=25)
1.	Агресія, директивність	Може вдарити, хоче вдарити, лякає, ображає, б'є, дряпає, хапає, щипає, відбирає цукерку, злиться, змушує, застосовує силу, наказує, вказує на помилку	16	61
2.	Страх, тривога	Біль, переляк, страх, сум, образа, людині сниться страшний сон, просить захисту, не любить, коли на неї кричать, захищається від ворогів, ховається, боїться привидів, страшних снів	13	31
3.	Активність, комунікація	Допомога, підказка, пояснює, вітання, утримання чи зображення чогось, підтримка, просить уваги, показує фокус, грається, міцно тримає в руці, допомагає, щось гарно і успішно робить, гладить кошения, б'є боксерську грушу, дивиться мультим про Губку Боба, ловить м'ячик	115	75
4.	Пасивність, залежність	Просить (цукерки, гроші), забороняє, спиняє, ховає, закриває, застерігає, не знає, що робити (у т.ч. відповідь «не знаю»)	13	41
5.	Емоційний комфорт	Гладить, радіє, любить, підтримує, хоче погладити, оберігає, людина гарно виспалася і тому їй добре	40	12

*Примітка: о.в. – одиниці відповідей.

Отже, діти, які переважно застосовують для опрацювання природних вікових страхів стратегії продуктивного копіngu, порівняно з дітьми, які переважно обирають стратегії захисту, мають кращі показники за субтестами – активність, комунікація, емоційний комфорт. Натомість діти, які переважно застосовують стратегії захисту, мають вищі показники за субтестами – агресія, директивність; страх, тривога; пасивність, залежність. І це природно актуалізує питання про психологічне втручання в цю ситуацію.

У третьому розділі **«Психолого-педагогічний супровід дитини старшого дошкільного віку з подолання природних вікових страхів»** представлено концептуальні засади базової програми психолого-педагогічного супроводу старшого дошкільника з подолання природних вікових страхів. Згідно з цими засадами, психолого-педагогічний супровід дітей старшого дошкільного віку має здійснюватися у трьох основних напрямках: інформованість дорослої спільноти (професійної і батьківської), яка оточує дітей; освоєння дорослими засобів фасилітаційної підтримки дітей та вміння надавати таку підтримку в разі потреби; розширення спектру взаємодії дорослих з дітьми на засадах співучасті і спільних дій.

Ідея розробки концепції базової («рамкової») програми психолого-педагогічного супроводу старших дошкільників з подолання ними природних вікових страхів пропонується для того, щоб не ставити авторів і виконавців окремих «авторських» програм у жорсткі змістові та процедурні рамки, а, навпаки, залишити їм можливість вносити до запропонованого концепту власні корективи у разі, коли необхідно враховувати особливості кожної конкретної ситуації, гнучко на них реагувати; забезпечувати індивідуальний підхід та принцип варіативності; реалізовувати власні погляди і власну психолого-педагогічну творчість у здійсненні психолого-педагогічного супроводу дітей у подоланні ними природних вікових страхів.

При розробці «авторських» програм мають бути враховані: місце і роль у їх реалізації всіх суб'єктів, яким ці програми адресовані – фахівців, дітей, батьків; особливості дорослих і дитячих «груп ризику» як цільових груп інформаційного, фасилітаційного та інтерактивного впливу; вимоги до технологічності розроблених програм, відтворюваності їх принципів, змісту, етапів і процедур в інших умовах та на інших експериментальних вибірках.

Адресатами програм психолого-педагогічного супроводу старших дошкільників із подолання природних вікових страхів є: фахівці (дитячі психологи, педагоги – як головні носії психолого-педагогічних знань для батьківської громади); батьківська громада (батьки, які прагнуть розширити власну психолого-педагогічну компетентність); батьки, які становлять «групи ризику», тобто ті, які неінформовані щодо природи вікових дитячих страхів та особливостей їх подолання дітьми (через що вони припускаються серйозних помилок і не здатні підтримати дитину); діти старшого дошкільного віку (усі діти (у профілактичних цілях); діти «груп ризику»: ті, які надмірно емоційно реагують на страхи, є надміру сензитивними до страхів, та ті, які надають перевагу стратегіям захисту). Ідею реалізації таких програм схематично представлено нижче (див. *рис. 2*):

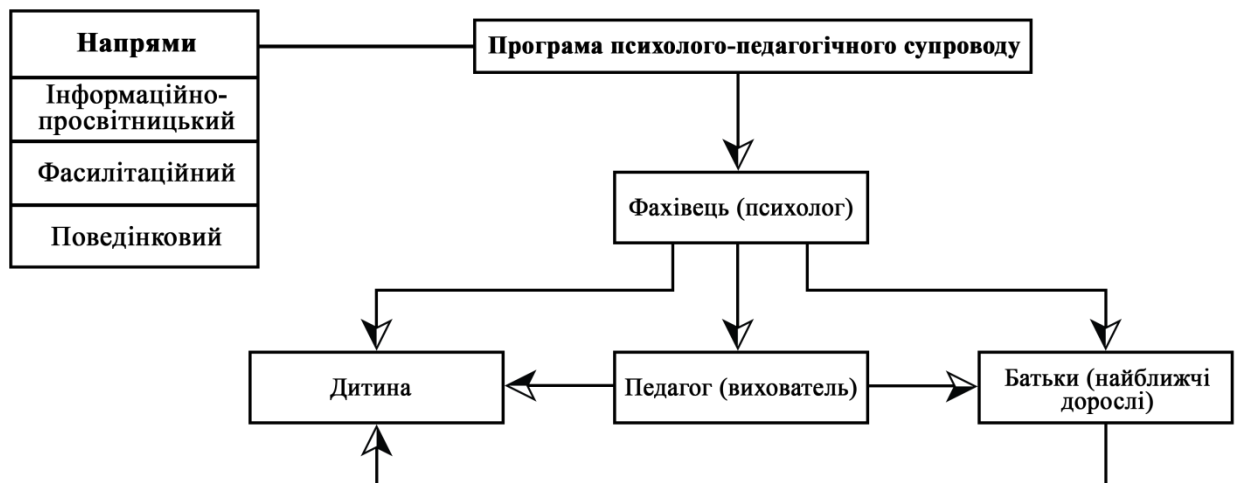


Рис. 2. Схема реалізації змісту програми психолого-педагогічного супроводу старших дошкільників у подоланні ними вікових страхів

Реалізація програми психолого-педагогічного супроводу передбачає застосування системи інтерактивних та фасилітаційних технологій (ігри-вправи, бесіди, творча діяльність тощо), які актуалізують пізнавальний, емоційний та поведінковий компоненти психічного життя дитини і передбачають: розвиток уявлень про вікові дитячі страхи та рефлексій щодо них; активізацію продуктивних копінг-стратегій із подолання страхів та опанування емоцій, що із цим пов'язані; практичного засвоєння поведінкових та когнітивних моделей продуктивного подолання природних вікових страхів старшими дошкільниками, розширення спектру продуктивних копінг-стратегій їх подолання, моделювання таких стратегій через взаємодію з іншими.

Основними критеріями ефективності розробленої програми є: підвищення професійної компетентності дитячих психологів і вихователів дошкільних навчальних закладів у питаннях розвитку емоційної сфери дітей старшого дошкільного віку і, зокрема, особливостей опрацювання дітьми природних вікових страхів; зниження інтенсивності страхів у дітей; підвищення інформованості батьків щодо особливостей природних вікових страхів та особливостей їх опрацювання дітьми; підвищення якості комунікації між батьками і дітьми; актуалізація у дітей копінг-стратегій із подолання страхів (поведінкових, когнітивних та емоційних) і розширення спектра застосовуваних стратегій.

ВИСНОВКИ

1. На відміну від буденного дискурсу, де страх постає переважно як дестабілізуючий, тривого- і стресогенний чинник, у науковому дискурсі страх має значно більше значень. Він розглядається як базова емоція людини, необхідна для її нормального функціонування і розвитку, яка в різні вікові періоди життя людини виконує чимало важливих життєзберезувальних,

психологічних, соціальних, інкультураційних та інших функцій, які можна інтегрувати в три основні групи: функції адаптації і захисту (фізичного, психофізіологічного, психологічного, психосоціального); функції виховання та соціалізації; функції особистісного розвитку й «олюднення».

2. Як базова емоція страх актуалізується в перші роки життя дитини. Особливості природних вікових страхів дітей полягають у такому: більшість цих страхів має тимчасовий характер; їх зміст і способи опрацювання дитиною є типовими й відповідними до її вікового розвитку; основними джерелами вікових дитячих страхів є переважно природа дитини як людської істоти та (значно меншою мірою) соціальне середовище, в якому вона дорослішає; протягом дорослішання дитини її страхи еволюціонують у напрямі від фізіологічних страхів до страхів соціальних; здійснивши свої функції в особистісному і соціальному розвитку дитини, природні вікові страхи минають самі собою.

3. Разом із появою природних вікових страхів, які від самого народження відіграють різні ролі у житті дитини, так само природно актуалізуються й необхідні стратегії з їх опрацювання (або копінг-стратегії). Уся множина цих стратегій поділяється на дві сутнісно відмінні групи: стратегії уникання, або стратегії психологічного захисту (кваліфіковані нами як непродуктивний копінг); стратегії активного опрацювання і подолання страху (або продуктивний копінг). Більшість дітей свідомо чи інтуїтивно послуговуються обома стратегіями і, завдяки їм, вони здатні відносно успішно самотужки долати свої страхи.

4. Щонайменше кожна друга дитина старшого дошкільного віку, особливо якщо вона активно включена в комунікацію з близьким і віддаленим соціальним оточенням, здатна долати природні вікові страхи, інтуїтивно застосовуючи стратегії продуктивного копінгу. Однак, так само майже кожна друга дитина цього віку (причини чого виходять за межі нашого дослідження) в ситуаціях необхідності реагувати на страх обирає стратегії уникання і захисту від страху (і ці діти становлять одну з «груп ризику». 3-поміж цих дітей окрему «групу ризику» становлять ті, які виявляють надміру сильні емоційні реакції на об'єкти страху, що можуть негативно позначитися на її розвитку. На такі групи і має бути спрямована особлива увага фахівців та заходи з системного психолого-педагогічного супроводу.

5. Психолого-педагогічний супровід старших дошкільників із подолання ними природних вікових страхів та профілактики можливих ускладнень уявляється як система психолого-педагогічних впливів, що реалізуються в трьох головних напрямках: інформаційно-просвітницькому (розширення знань і уявлень дорослого оточення про природні вікові страхи дітей та вікові особливості подолання цих страхів дітьми); фасилітаційному (формування настанов на прийняття і підтримку дитини та її страхів і умінь це виявляти); поведінковому (розширення міжособистісних і соціальних контактів дитини з дорослим оточенням та однолітками на засадах спільних дій, інтерактивної взаємодії, співпраці й обміну досвідом подолання страхів).

Кожний із цих напрямів впливу є самодостатнім і становить окрему цінність, однак усі вони разом здатні справити найбільш позитивний системний ефект.

6. Інструментом реалізації психолого-педагогічного супроводу старших дошкільників з подолання ними природних вікових страхів є типова програма супроводу, згідно з якою: психологічна підтримка дошкільника є системним процесом і має відбуватися в трьох основних напрямках: інформованість дорослої спільноти, яка оточує дітей (професійної та батьківської); освоєння дорослими основ і засобів фасилітаційної підтримки дітей та вміння надавати таку підтримку; розширення спектра взаємодії дорослих із дітьми на засадах співучасті і спільних дій; автори й виконавці програми (насамперед дитячі психологи і вихователі) не обмежені жорсткими змістовими та процедурними рамками і мають можливість вносити потрібні корективи згідно з особливостями конкретної ситуації та необхідністю гнучко на них реагувати, реалізуючи власну професійну творчість у здійсненні психолого-педагогічного супроводу дітей у ситуаціях опрацювання ними природних вікових страхів; програма передбачає спільну участь і внесок у її реалізацію всіх її учасників та адресатів (фахівців, дітей, батьків).

7. Програма психолого-педагогічного супроводу в частині психолого-педагогічної підтримки спрямована на дітей і дорослих «груп ризику»: старших дошкільників, які в ситуаціях страху обирають непродуктивний копінг і тому не набувають необхідного досвіду успішного подолання страху, та тих, які для опрацювання страху вдаються до стратегій емоційного копінгу і наражаються на емоційний стрес; батьків дітей, які не інформовані щодо значення вікових страхів у житті дитини та стратегій їх продуктивного опрацювання дітьми, і тих, хто в зв'язку з цим потребує фахової допомоги. Реалізація цієї програми передбачає застосування системи інтерактивних та фасилітаційних технологій, які актуалізують пізнавальний, емоційний і поведінковий компоненти психічного життя дитини та спрямовані на усвідомлення дітьми власних страхів і можливостей їх подолання, а також на активізацію і розширення спектру продуктивних копінг-стратегій із подолання страхів та опанування емоцій.

8. Розширення спектра продуктивних копінг-стратегій передбачає системну реалізацію трьох основних напрямів спільної діяльності дитячого психолога, вихователів і батьків та узгоджену їх взаємодію з дітьми: розширення знань, уявлень і досвіду дітей (із розпізнавання своїх страхів і пов'язаних зі страхами діями, думками і станами; обговорення своїх страхів з іншими та маніпулювання цими страхами; розуміння способів реагування на страхи й оцінки ефективності цих способів на доступному старшим дошкільникам рівні «здорового глузду»); реалізації спрямованих на дитину фасилітаційних заходів (із створення сприятливої соціальної ситуації розвитку, зокрема емоційно комфортної атмосфери, стосунків довіри і прийняття дитини; актуалізації позиції «навчання», бажання комунікувати зі світом і його суб'єктами; надання підтримки тоді й у тій мірі, коли і наскільки дитина її потребує тощо); заохочення поведінки співучасті та

співпраці дорослих і дітей, дітей та їх ровесників тощо під час міжособистісної і соціальної комунікації, у процесі ігор, творчої діяльності, інтерактивної взаємодії, у т. ч. спільного опрацювання вікових страхів та іншого потенційно травмивного досвіду дитячою групою; моделювання стратегій продуктивного копіngu через механізми наслідування і запозичення від інших – дорослих, старших дітей, однолітків, персонажів казок, героїв мультфільмів тощо.

Дослідження природних вікових страхів старших дошкільників, стратегій подолання страхів дітьми та можливостей корекції цих стратегій у різних ситуаціях соціального розвитку дитини потребують подальшого вивчення з огляду на докорінні інформаційні та соціальні зміни в усіх сферах суспільного життя, де страх стає панівною емоцією дорослих, і дорослі неспроможні захистити від нього своїх дітей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Даценко Т. О. Ресурси особистості, спрямовані на подолання страху: психологічний захист і копінг-стратегії / Т. О. Даценко // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць – Луганськ, 2014. – № 3 (35). – С. 150-155.

2. Даценко Т. О. Психологічна підтримка дітей із подолання вікових страхів: системний підхід та основні принципи / Т. О. Даценко // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць – Сєверодонецьк, 2015. – № 2 (37). – С. 116-123.

3. Даценко Т. О. Опанування технік психолого-педагогічної підтримки дитини як умова професійного зростання педагога / Т. О. Даценко // Наука і освіта: наук.-практ. журн. – Одеса, 2016 – № 5. – С. 162-165.

4. Даценко Т. О. Психолого-педагогічний супровід старших дошкільників із подолання природного вікового страху / Т. О. Даценко // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – К., Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2016. – № 7 (50). – С. 43-46.

5. Даценко Т. О. Спільне опрацювання як новий вид “взаємодії” зі страхами у старшому дошкільному / Т. О. Даценко // Педагогічний процес: теорія і практика – К., 2015 – № 3-4 (48-49). – С. 98-101.

6. Даценко Т. О. Дослідження копінг-стратегій у дітей старшого дошкільного віку / Т. О. Даценко // Педагогічний процес: теорія і практика. – К., 2016. – Вип. 1. – С. 50-54.

7. Даценко Т. О. Феномен дитячого страху: психологічний вимір / Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки : матер. II щорічної Всеукр. наук.-практ. конф., (19 квітня 2012 р.) // М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ГУОН КМДА, Київ. ун-т ім. Б.Грінченка та ін. / за заг. ред. В.О. Огнев'юка. – К. : Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2012. – С. 182-187.

8. Даценко Т. О. Психологічні ресурси старших дошкільників із подолання страхів / Т. О. Даценко // Особистісно-професійна підготовка

вчителя до здійснення навчально-творчої діяльності молодшого школяра : Зб. праць науково-практичної конференції (Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, 17-18 травня 2012 р.). – К., 2012. – Режим доступу: [http://www.psyh.kiev.ua/Конференція_\"Особистісно-професійна_підготовка_вчителя_до_здійснення_навчально-творчої_діяльності_школяра\"](http://www.psyh.kiev.ua/Конференція_\)

9. Даценко Т. О. Що має знати педагог про дитячі страхи / Т. О. Даценко // Вісник психології і педагогіки [Електронний ресурс] : Зб. наук. праць / Київський університет імені Бориса Грінченка. – Випуск 8. – К., 2012. – Режим доступу до збірника : http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-Випуск_8

10. Даценко Т. О. Психологічна підтримка дитини, яка переживає страх / Т. О. Даценко // Вісник психології і педагогіки [Електронний ресурс] : Збірник наук. праць / Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. – Випуск 9. – К., 2012. – Режим доступу до збірника : http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-Випуск_9

11. Даценко Т. О. Інформаційно-комунікативні технології в дошкільній освіті: перспективи та ризики впровадження / Т. О. Даценко // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. проф. Є.І. Коваленко. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2012. – № 3. – С. 18-20.

12. Даценко Т. О. ІКТ у роботі з дітьми дошкільного віку та ризики, пов'язані з їх впровадженням / Т. О. Даценко // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітаристики у сучасному інформаційному просторі : національний та інтернаціональний аспекти : зб. наукових праць / за заг. ред. Журби М.А. – Частина III. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В.Даля, 2013. – С. 184-186.

13. Даценко Т. О. Страхи дітей, які дорослішають в умовах медіасуспільства / Т. О. Даценко // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : зб. наук. праць / за заг. ред. Журби М.А. – Частина III. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В.Даля, 2013. – С. 12-15.

14. Даценко Т. О. Чинники активації страхів у дітей дошкільного віку в умовах сьогодення / Т. О. Даценко // Zbiór raportów naukowych. „Informacja naukowa i techniczna w planowaniu oraz realizacji badań i wdrożeń projektów„. (29.09.2014 – 30.09.2014) – Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2014. – С. 24-26.

АНОТАЦІЇ

Даценко Т. О. Психологічні особливості подолання страхів у дітей дошкільного віку. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2016.

Дисертація є теоретико-прикладним дослідженням особливостей природних вікових страхів старших дошкільників та типових стратегій і засобів опрацювання цих страхів у даному віці.

Досліджено феномен страху як базової емоції людини, що виконує важливі функції у житті людини на різних етапах її дорослішання. Проаналізовано еволюцію природних вікових страхів та можливості їх опрацювання, які також еволюціонують з розвитком дитини. Показано, що за неналежного опрацювання цих страхів вони можуть набувати патологічного перебігу, а відтак становлять загрозу розвитку дитини.

Емпірично досліджено типові стратегії та засоби опрацювання страхів дітьми старшого дошкільного віку, зокрема копінг-стратегії, які кваліфікуються як ресурсні і продуктивні з подолання дітьми вікових страхів, та запропоновано систему психолого-педагогічного супроводу дітей, адресовану близькому дорослому оточенню дітей, головна ідея якої – активація у дітей старшого дошкільного віку копінг-стратегій із подолання страху.

Ключові слова: природні вікові страхи, опрацювання страхів, продуктивний і непродуктивний копінг, стратегії захисту, стратегії подолання, копінг-стратегії, когнітивні копінг-стратегії, поведінкові копінг-стратегії, психолого-педагогічний супровід.

Даценко Т. А. Психологические особенности преодоления страхов у детей дошкольного возраста. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2016.

Диссертация является теоретико-прикладным исследованием особенностей природных возрастных страхов старших дошкольников, типичных стратегий и средств обработки этих страхов в данном возрасте.

Исследован феномен страха как базовой эмоции человека, выполняющего важные функции в жизни человека на разных этапах его взросления. Проанализирована эволюция природных возрастных страхов и возможности их проработки, которые также эволюционируют с развитием ребенка. Показано, что при условии ненадлежащей проработки этих страхов они могут приобретать патологическое течение, а затем представляют угрозу развитию ребенка.

Эмпирически исследованы типичные стратегии и средства проработки страхов детьми старшего дошкольного возраста, в том числе копинг-стратегии, которые квалифицируются как ресурсные и производительные по преодолению детьми возрастных страхов, и предложена система психолого-педагогического сопровождения детей, адресованная близкому взрослому окружению детей, главная идея которой – активация у детей старшего дошкольного возраста копинг-стратегий по преодолению страха.

Ключевые слова: естественные возрастные страхи, проработка страхов, продуктивный и непродуктивный копинг, стратегии защиты,

стратегии преодоления, копинг-стратегии, когнитивные копинг-стратегии, поведенческие копинг-стратегии, психолого-педагогическое сопровождение.

Datsenko T.O. Psychological Features of Overcoming Fears by Preschool-Aged Children. – Manuscript.

Dissertation for a Candidate Degree in Psychology, Speciality 19.00.07 – Pedagogical and Developmental Psychology. – Borys Grinchenko Kyiv University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2016.

The dissertation presents theoretical and applied research of natural age related fears' features experienced by older preschool children focusing on the strategies and means of processing these fears in the given age.

Being a basic emotion, fear reveals itself in the early years of children's life. Along with natural age related fears, which play different roles in a child's life, the necessary strategies of fear processing, which we term coping strategies, arise equally naturally. These strategies fall into two different groups: strategies of avoiding or strategies of psychological defense which we regard as unproductive coping; strategies of active processing and overcoming fears, which we term as productive coping. Most children, consciously or subconsciously, use both types thus coping with their fears on their own with a certain degree of success. Yet, almost every other child of this age group prefers strategies of avoiding and defense.

Psychological-educative guidance of older preschool children concerning overcoming natural fears aims at expanding their productive coping strategies and results in three basic directions: informational-educational, which expands knowledge and ideas of surrounding adults about natural fears of children and specific ways of overcoming them at this age; facilitative, which forms the attitude to accept and support a child's ability to recognize fears; behavioral, which involves expanding child's interpersonal and social contacts with both the adults and peers grounded on common actions, interaction, cooperation and exchange of fear-fighting experience. Each of these directions of influence is self-sufficient and possess its own value, although produce the most positive systemic effect if applied in unity.

Further research of natural age related fears of older preschool children, coping strategies and ways of their correction in different social contexts of a child's socialization and development are especially valuable in view of deep informational and social transformations in all spheres of social life where fear is a prevailing adult emotion resulting in their inability to protect their children from it.

Keywords: normal age-related fears, fears processing, productive and non-productive coping, defense mechanisms, coping strategies, cognitive coping strategies, behavioral coping strategies, psychological and pedagogical support.